

811.163.1'373.22:59

811.163.41'373.45:811.14

<https://doi.org/10.18485/kij.2021.68.1.8>

ОЛГА И. БОГУНОВИЋ*

Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Оригинални научни рад

Примљен: 05.05.2021.

Прихваћен: 30.05.2021.

О НАЗИВИМА ЖИВОТИЊА У ПЕТОМ СЛОВУ
ШЕСТОДНЕВА ЈОВАНА ЕГЗАРХА
(ПРЕМА СРПСКОМ ПРЕПИСУ ИЗ 1263. ГОДИНЕ)

У раду се разматрају називи животиња посведочени у Петом слову *Шестоднева* преславског књижевника Јована Егзарха (према српском препису Теодора Спана из 1263. године). Грађа је разврстана по лексичко-семантичким подгрупама, чија бројност недвосмислено упућује на богатство и разноврсност зоолошке термилошке лексике овог споменика, што га чини једним од незаобилазних извора за праћење путева формирања српског зоолошког терминосистема. Пажња је посвећена и различитом пореклу разматраних лексема, нарочито обимном слоју грчких позајмљеница, као и неким другим одликама Егзарховог преводилачког поступка.

Кључне речи: називи животиња, историјска лексикологија, српскословенски, Шестоднев, Јован Егзарх.

1.1. Шестоднев Јована Егзарха настао је крајем 9. односно почетком 10. века у оквиру преславске књижевне школе. Оригинал овог споменика, који припада класичној старословенској епохи, није сачуван, али о њему дознајемо путем сачуваних преписа српске, бугарске и руске редакције старословенског језика.

У основи Егзарховог *Шестоднева* налазе се преводи *Шестоднева* Василија Великог и Северијана Гавалског, у оквиру којих су била укључена и одабрана промишљања о природи античких филозофа – Аристотела, пре свега, Платона, Парменида и др., док се не мали по обиму одломци могу сматрати и Егзарховим ауторством (Баранкова 1973: 172; Трифуновић 2009: 253). У језику ове умногоме оригиналне компилације нашла су одраза и егзегетска природословна и филозофско-теолошка схватања ранохришћанске епохе, као и дуга и богата традиција античке природословне мисли на чијим је основама никло здање доцније европске

* olgabogunovic.94@gmail.com

науке и њене природно-научне терминологије.¹ Уз богословско-мистичне погледе на постанак света и разумевање природе, што свој извор налази у основама античке науке, из овог дела исијава и Егзархово лично, поетичко и надахнуто, сагледавање природе (Баранкова 1973: 172–173), те се у овом споменику, трагом лексема у њему посведочених, огледа и концептосфера средњовековног човековог односа према природи, као и извесно дивљење изазвано њеном разноликошћу.

1.2. Специфичност и богатство лексике *Шестоднева*, те и њен значај за историјсколексиколошка проучавања, огледа се у мноштву назива из сфере астрономије и географије (в. Баранкова 1978, 1979а), метеорологије, астрологије (в. Баранкова 1979б; Баранкова/Симонов 2000), анатомије (в. Баранкова 1997), зоологије, ботанике и сл. – о којима из других споменика средњовековне словенске писмености дознајемо тек по изузетку и у далеко мањој мери.

У лексички *Шестоднева*, претежно (пра)словенског порекла, знатан удео заузимају и позајмљенице. Међу позајмљеним лексемама највише је оних грчког порекла, што је и очекивано будући да је једна од главних номинационих стратегија којима се Егзарх служио при превођењу овог дела било и директно преузимање лексике из грчког предлошка. Утицај грчког предлошка огледа се и у присуству калкова, што лексичку слојевитост овог споменика, заједно са неким другим номинационим поступцима, чини још сложенијом.

1.3. Наш циљ у овом раду јесте да на примеру назива животиња забележених у Петом слову *Шестоднева* Јована Егзарха (према српском препису из 1263. године) укажемо на богатство и разноврсност зоолошког терминосистема посведоченог у грађи овог споменика,² представимо однос словенске и грчке позајмљене лексике у датом тематском слоју, те протумачимо због чега су у појединим лексичко-семантичким подгрупама грецизми нарочито заступљени, осветлимо почетке, начине и путеве формирања једног фрагмента српског терминосистема, као и да укажемо на неке друге лексиколошке и књижевно-историјске посебности ове грађе.

Будући да оригинал *Шестоднева* није сачуван, грађа за наше истраживање биће ексцерпирана према његовом најстаријем сачуваном препису, насталом 1263. године из пера светогорског монаха Теодора Граматика.³ Оригинал *Теодоровог преписа* данас се чува у московском Државном историјском музеју и доступан је у дигиталном издању (в. ШЈЕ 1263). Поред тога, служићемо се и критичким издањем овог списка које је приредио Р. Ајдетмилер (в. Ајдетмилер

¹ Г. С. Баранкова (1973: 272), која се од седамдесетих година 20. века интензивно бавила како текстолошком и лингвистичком анализом овог споменика (в. Баранкова 1972, 1973, 1974, 1977, 1978, 1979а, 1982а, 1982б, 1982в, 1987...) тако и приређивањем појединих његових преписа (в. нпр. Баранкова/Миљков 2001), описује га као својеврсну природно-научну и филозофску енциклопедију свог времена, „в којој сочетаются элементы библейской и античной натурфилософской традиций”.

² Називи животиња који се јављају у српским средњовековним споменицима до сада нису системски изучавани. На том пољу значајан је рад Н. Јовић (2006) у коме су анализирани називи животиња и инсеката забележени у *Хиландарском медицинском кодексу*.

³ Голобради дијак Теодор, због своје њосавости, био је познат и под именом Теодор Спан.

1958–1975). Ово издање је од изузетног значаја будући да, поред репринта Поповљевог издања (в. ЧОИДР 1879), рашчитаног текста и превода на немачки језик, садржи и одговарајући грчки предложак, као и текстолошке и лингвистичке коментаре засноване на разликама према пет других преписа овог споменика (каснијем српском препису,⁴ једном бугарском и три руска). У овом истраживању нарочито ћемо се ослањати на последњи (седми) том Ајцетмилеровог издања, који представља *Индекс* забележених лексема у овом споменику.

Споменик се састоји од Пролога и шест „слова”, од којих је свако у вези са једним од шест дана библијског казивања о постанку света. Како је Пето слово посвећено животињском свету, његовом настанку и начину функционисања, за потребе овог рада грађу смо ексцерпирали само из наведеног одломка будући да је на том месту садржан највећи број назива животиња.

2.1. Сложен зоолошки терминсистем *Шестоднева* представимо разврставајући ексцерпирану грађу по лексичко-семантичким подгрупама устројеним, уз неке изузетке, по основним принципима биолошке таксономике.⁵

1. Општи називи:

- а)** *животиња*: жīvотъ (упор. стсл. жīvотъ 2. ’живо биће, животиња, звер’ (СС: 217)) и зѣвръ (упор. стсл. зѣвръ ’дивља животиња’ (СС: 235));⁶
- б)** *називи општих животињских родова и врста*: водънын жīvотъ ’животиња која живи у води’, зѣмънын жīvотъ и зѣмънын зѣвръ ’копнена животиња’, малахна ’мекушци’ (упор. цсл. прид. малахнн (: грч. μαλακός) ’мекан, mollis’ (SJS II: 178)), пѣтѣца, плѣжѣштѣнн / плѣжѣштѣнн (упор. стсл. плѣзѣтѣнн, плѣжѣж, плѣжѣшнн и плѣзѣтѣнн/плѣзѣтѣнн, плѣжѣж, плѣзѣшнн (СС: 451, s. v.)) и смѣжѣштѣнн ’гмизавац’ (упор. стсл. смѣжѣтѣнн са (СС: 617)), рыба;
- в)** *општи називи животиња према начину исхране*: плѣтѣдецъ ’месојед’ (упор. стсл. плѣтѣ ’тело; *прен.* живо биће’ (СС: 451)), (зрѣно)бѣрѣцъ ’онај који сакупља семење, тј. храни се њиме; семенојед’,⁷ отргѣжѣштѣнн ’животиња која има вилицу те може да жваће, прежива храну’ (упор. стсл. отгѣжѣштѣнн ’избацивати, бљувати’ (СС: 443));
- г)** *општи називи птица (и инсеката) према квалитету њихових крила односно перја*: капънокрѣнѣнн ’тврдокрилац’, мѣжѣкопѣрѣнн ’мекокрилац’, ко-

⁴ За српску писану традицију, поред *Теодоровог преписа* из 1263. године, од изузетног значаја је и каснији препис овог споменика, настао 1649. године из пера Гаврила Тројичанина, монаха манастира Св. Тројице код Пљеваља.

⁵ Разматране називе животиња наводићемо у њиховом основном граматичком облику, иако он у грађи понекад није забележен. Нестабилност јера означаваћемо косим заградама, док ћемо реконструисане сегменте појединих назива бележити у стреластим заградама. Лигатуре ће бити разрешаване и надредна слова спуштана у ред. Знаком „?” указиваћемо на непоузданост облика или значења појединих лексема. При навођењу примера текстуалне употребе појединих лексема оригинална грађа се што верније преноси (нпр. разликујемо і и њ, њ и њ и сл.), скраћенице се рашчитавају у облик заградама, било да су означене титлом било надметнутим словом са титлом односно без ње.

⁶ Им. зѣвръ примарно је припадала именицама *ї-основа мушког рода*, о чему сведоче и поједине њене реализације у ШЈЕ 1263 (изван Петог слова): упор. нпр. дат. јд. зѣврѣн тоѣѣ (150в, 23). О томе да је ова именица примарно била мушког рода сведочи и назив приповетке М. Глишића *Редак звер*.

⁷ Им. (зрѣно)бѣрѣцъ наведена је према Ајцетмилеровој реконструкцији.

жоперњынн 'кожокрилац', прорѣзоперњынн 'птица са крилима оспособљеним за летење (?)⁸;

- д) *опити називи морских животиња према величини*: род китскынн 'род китова, великих риба' и род дробњннчскынн 'род малих, патуљастих риба' (упор. стсл. дробњнч 'ситан, мали' (СС: 197)).

2. Сисари:

- а) *копнени*: вельбоудъ 'камила' (упор. стсл. вельбеждъ (СС: 111); вельблоудъ (Даничић I: 109)), водњннн коњ и рѣчњннн коњ 'нилски коњ', воль, говедо, клюсе, коњ, мьштѣ 'мазга' (упор. стсл. мьскъ 'мазга' (СС: 337); мьска (Даничић II: 100), док В. Савић (2010: 117) у *Крушедолској Библији*, поред им. мьскъ, бележи и им. мьштѣ), лвь, овьца, осле;
- б) *летећи*: нетопырь ноштњннн 'слепи миш, шишмиш';
- в) *водени*: кнтъ, кнтъскынн жњвотъ, лежехъ/лежесъ и фалена 'кит', делъ/фннъ, фока.

3. *Гмизавци*: гадъ 'змија' (упор. стсл. гадъ 'гмизавац' (СС: 167); гадъ, animal reptile (Даничић I: 202)), змнн, змннн, крокоднль, кѣндъ/на 'змија отровница, (j) ехидна'.

4. *Птице*: алквонъ 'зиморац (зиморотка, птица риболовац), Alcedo atthis'⁹, врана (упор. стсл. вранъ (СС: 122)), галнца 'чавка', голоубъ, грљннца, жеракъ 'ждрал', коуре 'пиле' (упор. стсл. коуръ 'петао' (СС: 299); струс. *куря* 1. 'пиле', 2. 'кокошка или петао' (СРЈ 8: 142)), ластовннца 'ластаница', ластоунъ 'црна чиопа, *Arus arus* / брегуница, *Riparia riparia*',¹⁰ морскынн пѣтелннн 'паун', пѣтелннн 'петао' (упор. цел. пѣтелъ (SJS III: 529)), орль, скворць 'чворак', стръкъ и стръкннн 'рода'.

5. Рибе:

- а) *рибе*: церена / цоурена / цурена 'мурина', цнннта (?) 'мала морска риба, Маена', нърака (?)¹¹ 'ража', слахъ 'риба са хрскавичавим скелетом (хр-

⁸ Им. прорѣзоперњынн (упор. тн овѣ/мъ нѣна твореще рекоуѣе прорѣзоперњнла - ѿкоже се н ѿрлн соуѣтъ (ШЈЕ 1263: 186а, 24–28)), будући да је у забележеном примеру доведена у везу са 'орлом', вероватно се односи на крила птица летачица (наспротив њима, пингвини, на пример, имају крила која нису „прорезана“ те им служе само за пливање).

⁹ Ова птица добила је име по ћерци бога ветра Еола Алкиони (Αλκυόν) (в. Дворецки I: 82), упамћеној по томе што се након мужевљевог бродолома од туге бачила у море. Према легенди, богови су се над њом сажалили и претворили је, као и њеног мужа, у морску птицу која је по њој добила име. За ове птице познато је да зимн, у периоду од 7 или 14 дана, инкубирају своја јаја на обали мора, због чега је у то доба, како се верује, време лепо и сунчано, а море мирно и без олуја (Белова 1993: 114–115).

¹⁰ Именицу ластоунъ Ајцетмилер преводи нем. орнитонимом *Mauersegler* 'црна чиопа, Arus arus' (Ајцетмилер V: 128), док је у СРЈ (8: 178), уз навођење истоветног примера из *Шестоднева*, ова именица преведена рус. *стриж* 'брегуница, Riparia riparia'. Будући да брегунице спадају у породицу ластаница, визуелно упечатљивих по перју беле боје које се пружа дуж њиховог трупа (упор. псл. *las(t)- 'светао, који је са светлом шаром' (Рачева 2012)), док је беличаста површина перја чиопа далеко мање упадљива, сматрамо да је превод у СРЈ прецизнији.

¹¹ Упор. нърка (Ајцетмилер VII, s. v.).

скавичава риба, хрскавичњача), *Chondrichthyes*’, *скар* ’риба-папагај, *Scarus*’, *скнфин* ’сабљарка’, *кгоула*, *кхннин* ’риба прилепуша’;

- б) *ајкуле*: *галџа* ’врста ајкуле-мачке (морска мачка, мала ајкула), *Galeus*’, *зигна* (?)¹² ’ајкула чекићара’, *коницк* ’мали морски пас’, *морскын пас* ’морски пас, ајкула’, *прнонь* ’(ајкула) тестерача’.

6. Зглавкари:

- а) *ракови*: *карнда* ’мали морски рак, шкамп’, *кар/ь/кннь* ’врста рака, краба’, *ракъ*;
- б) *инсекти*: *бѣла*, *бѣлъскъ* *владыка* ’матица’, *вса* ’оса’, *жужельць* ’буба’,¹³ *коларь* ’комаарац’, *матнца* ’матица (пчела)’, *мьшнца* ’комаарац, мушица’, *проугъ* ’скакавац’.

7. Мекушци:

- а) *шкољке*: *конъха* ’шкољка’ (упор. *контъхла* *коухѹлѹ*, *soncha* (Miklosich: 301)),¹⁴ *ктѣна* ’морски чешаљ, лепеза шкољка, шкољка капица, *Pectinidae*’, *острен* ’врста шкољке, острига, *Ostrea*’, *пнна*;
- б) *морски пужевѣ*: *кохлин* *морскын* ’морски пуж са спиралном шкољком’ (упор. *струс*. *кохль* ’пуж’ (СРЈ 7: 387)), *кохъ* ’шкољка са спиралном љуском, морски пуж који се користи за добијање љубичасте боје’, *стромкъ* ’морски пуж (средње до велике величине), *Strombus*’;
- в) *главоношци*: *спнна* ’сипа’.

8. *Дупљари*: *коуралъ/коуралнн* ’корал’ (упор. *коралъ* (Miklosich: 303); *коралъ* (Даничић I: 476)),¹⁵ *дноганожица* ’полип’.

9. *Бодљокошци*: *кхннь* (*морскын*) ’(морски) јеж’.

10. *Водоземци*: *жаба*.

¹² У Ајцетмилеровом *Индексу* наведена је у облику *зигѣ* (Ајцетмилер VII, s. v.).

¹³ Именицу *жужельць*, ослањајући се на друге преписе *Шестоднева*, Ајцетмилер рашчитава као *жюпеаць* (Ајцетмилер V: 131). Међутим, будући да се деривати вероватно ономотопејског псл. корена *žug-/žuč-* у већини словенских језика јављају у истом или блиском значењу (упор. срп. *жуѣ* зоол. ’бубашваба’, *жуѣга* покр. 3. ’мољац сукнар’, *жуѣгалъ* зоол. покр. ’врста тврдокрилица’, *жуѣгор* 2. зоол. ’црни жохар’ (РСАНУ 5: 447–448) / срп. *жуѣж* покр. ’који је црн као жуѣжак’, *жуѣжа* покр. 1. а. зоол. ’кућни попац’, *жуѣжак* зоол. покр. 1. ’кућни попац’, *жуѣжѣнка* зоол. ’балегар’ (РСАНУ 5: 449), слн. *žúža* ’врста бубе’, *žúžel* ’инсект’, *žúžela* и *žúžek* ’буба’, *струс*. *жуѣжель* ’мушица, инсект (буба и сл.)’ и *жуѣжелица* ’гмижући инсект (стонога, буба и сл.)’ (СРЈ 5: 124), рус. *жуѣжелица* ’инсект *Carabus*’, укр. *жуѣжелиця*, стчеш. *žúžela*, чеш. *žížela* ’глиста’, слов. *žúžel*, *žížala*, глуж. *žuželica* ’инсект’ (Фасмер II: 63–64, s. v. *жуѣжелица* I)), наше мишљење је да се друго ж у посведоченом облику може сматрати примарним, а не омашком писара.

¹⁴ Упор. *струс*. *контъха* и *контъха* у значењу ’пуж’ (СРЈ 7: 289). Наиме, забележене именице *контъха* (: *кóухлѹ* (*кóухоц*)) ’шкољка’, *кохлин* (*морскын* (: *коухѹлѹц*)) ’морски пуж са спиралном шкољком’, *кохъ* (: *кóухлос*) ’шкољка са спиралном љуском, морски пуж који се користи за добијање љубичасте боје’ – припадају истом коренском гнезду (упор. Фриск 1960: I, 889–890, s. v. *кóухлѹ*, 937, s. v. *кóухлос*), чијим је члановима ’спиралност’ заједничка семантичка црта.

¹⁵ У Ајцетмилеровом *Индексу* ова именица наведена је само у облику *коуралнн* (Ајцетмилер VII, s. v.).

Бројност наведених лексичко-семантичких подгрупа непосредни је показатељ богатства и разноликости зоолошког терминосистема овог споменика, што га чини и незаобилазним извором за стицање увида у почетне етапе формирања зоолошког терминолошког система српског језика. Будући да је у Петом слову *Шестоднева* највише пажње посвећено настанку и начину функционисања птица и воденог животињског света, не изненађује што су се управо те лексичко-семантичке подгрупе показале као најбројније.

2.2. У представљеном корпусу приметан је велики број назива животиња за које преводац није нашао словенска решења, већ их је преузео из грчког предлошка:¹⁶ упор. алквонь (: ἀλκυών); галеа (: γαλεός); дел/ь/финь (: δελφίς (δελφίν), -ῖνος); зигена (: ζύγινα); карнда (: καρίς, -ῖδος); кар/ь/кинь (: καρκίνος); кнтъ (: κῆτος);¹⁷ коннкъ (: κύνισκος); коньха (: κόγχη (κόγχος)); кохлин (морьскын) (: κοχλίνας); кохъ (: κόχλος); ктена (: κτείς, -ενός); коурал/ь/коуралин (: κοράλ(λ)ιον (κουράλ(λ)ιον)); малахна (: μαλάκια); мерена / мурена / мурена (: μύρινα); миннта (: μαινίς, -ῖδος); ньрака (?) (: νάρκη); острен (: ὄστρεον (ὄστρεον)); пнна (: πίννα); прнонь (: πρίων); семахъ (: σέλαχος); сппна (: σπητία); скарь (: σκάρος); скифин (: ξίφιας); стромьбъ (: στρόμβος); фалена (: φάλα(λ)αίνα); фока (: φώκη); кгогла (: ἔγγελος (ἐγγέλος)); кхнд/ь/на (: ἔχιδνα); кхнинн (: ἐχενήϊς, -ῖδος); кхннь (морьскын) (: ἐχίνος (ἐχίνος)).¹⁸ Међу наведеним лексемама, чак њих 29 именују животиње које живе у води (неке делом и на копну), и то претежно у морима и океанима (упор. одговарајуће називе издвојене у оквиру лексичко-семантичких подгрупа 2. в) и 5–9, којима придружимо и им. крокоднлх будући да је реч о животињи која живи у рекама и језерима (ређе у морима) или уз њихову обалу). Имајући у виду да су словенској средини у којој је стварао Јован Егзарх ови појмови углавном били непознати, не изненађује што у наведеним лексичко-семантичким подгрупама налазимо највећи број позајмљеница. С друге стране, међу орнитонимима је забележен само један грцизам (алквонь : ἀλκυών), насупротив бројним називима за птице прасловенског

¹⁶ Преузимање лексема из грчког текста нужно је било праћено фонетским и морфолошким адаптацијама. Фонетске адаптације се у нашој грађи првенствено огледају у уметању тзв. секундарног полугласника ради разбијања сугласничких скупина тешких за изговор (упор. коньха : κόγχη (κόγχος); затим дел/ь/финь : δελφίς (δελφίν), кар/ь/кинь : καρκίνος и кхнд/ь/на : ἔχιδνα, са недоследним бележењем секундарног полугласника). Потешкоће при изговору грчких сугласничких група решавале су се и метатезом, тј. заменом места сугласника који чине дати кластер: упор. метатезу *-sk-* (κύνισκος) у *-ks-* (коннкъ) на крају речи, односно *ks-* (ξίφιας) у *sk-* (скифин) у иницијалној позицији. У анализираној грађи бележимо и случајеве да је иста грчка лексема фонетски адаптирана на неколико начина: упор. мурена / мерена / мурена према грч. μύρινα.

Међу забележеним именицама присутне су и оне чија се морфолошка адаптација темељи на облику грчког акузатива (упор. нпр. карнда : καρίς, -ῖδος; ктена : κτείς, -ενός), као универзалног косог падежа чији облик, како истиче Ј. Влајић-Поповић (2009: 383, напомена 16), представља „стандардни предложак за позајмљивање, наспрам случајева ученог преузимања грчког номинатива”.

¹⁷ Миклошич бележи и форму кнтоъ (Миклошић: 287).

¹⁸ Забележеној им. цытѣ 'мазга' одговара грч. им. ἡμίονος. Међутим, имајући у виду да је ова животиња била позната балканској средини у којој је настао овај споменик, као и то да је ова именица највероватније балканског порекла (в. ЭССЯ 21: 12, s. v. *mъskъ), на овом месту пак не можемо сматрати да је реч о директном преузимању ове лексема из грчког предлошка.

порекла (упор. нпр. врана, галнца, грљница, жерављ, итд.). Поред домаћих назива за 'змију' (упор. гадљ, змињ, змиња), у конкретнијем значењу 'змија отровница' забележена је именица грчког порекла κηιδ/ь/на (: εχιδνα). Општи зоолошки називи, попут назива животињских родова и врста, такође су претежно словенског порекла, изузев грецизма μαλακια (: μαλάκια) којим се означавају 'мекушци'.

Поред преузете грчке лексике, у овом споменику посведочени су и калкови према одговарајућим грчким лексемама. На пример, им. многножница настала је према грч. сложеници πολύπους, -одољ / полу-πόδης, им. (зрно)верљцљ 'онај који сакупља семеље, тј. храни се њима; семенојед' према грч. сложеници σπερμο-λόγος (σπέρμα 'семе' + λέγω 'сакупљати'), док грч. сложеници ίππο-πότᾱμος (упор. ίππος 'коњ' и ποτᾱμός 'река') одговарају синонимне синтагматске номинације водњини коњљ и рљчњини коњљ.

У Петом слову *Шестоднева* забележени су и придеви изведени од разматраних назива животиња (упор. бљелњљ, бљелскљ, ластовњљ, пљгњљ, стрљкљ...), међу којима су и они који су изведени словенским суфиксима од основа именица грчког порекла (упор. књтљскљн са словенским суфиксом -ьskь/ь), лерљнњн са словенским суфиксом -ињљ, острљкљљ и κηιδ/ь/новљ са словенским суфиксом -евњ односно -овњ), као и хибридне форме настале додавањем словенског придевског суфикса на гласовно адаптирану основу грчког придева (упор. алкљонљтљскљн : ἄλκῳνίς (ἄλκῳνείος), -идољ).

2.3. Већ довољно по себи посебну лексику *Шестоднева* додатно специфичном и за проучавање инспиративном чини и присуство великог броја синонима,¹⁹ што се може запазити и у нашем малом, тематски обједињеном, лексичком узорку. На пример, у српском препису *Шестоднева* из 1263. године за животињу 'китљ' забележене су четири различите номинације: грецизми китљ и фалена, затим синтагматски назив китљскљн жњвотљ, као и им. лажљхљ/лажљсљ, до краја неразјашњеног порекла.²⁰ За именовање 'матице (пчеле)', поред лексеме матница, употребљена је и сликовита синтагматска номинација бљелскљљ владљка, 'нилски коњљ' је означен синтагматским називима водњини коњљ и рљчњини коњљ, 'гмизавацљ' супстантивираним партиципима презента актива пљжљоштнн / пљжљштнн (: пљздатн) и смљчљштнн (: смљчљтн), 'животињаљ' именицама жњвотљ и звљрљ, итд. У разматраном корпусу такође се могу издвојити и творбени синоними: упор. нпр. стрљкљ и стрљнннн у значењу 'родаљ'.

¹⁹ „Специфика словарног састава Шестоднева објасњается не только тем, что в нем встречается ряд терминов из области астрономии, зоологии, ботаники, анатомии и т. п., но, главным образом, широким использованием синонимии” (Благова 1970: 118). Више о групама синонима забележених у *Шестодневу* и синонимији као стилском и преводилачком поступку в. у Благова 1970: 118–119.

²⁰ Им. лажљхљ/лажљсљ, осим у *Шестодневу*, забележена је и у Егзарховом преводу *Богословија Јована Дамаскина: лежасљ, китљ, смљкљ* (Срезњевски II: 16, s. v. лежасљ; СРЈ 8: 198, s. v. лежасљ и лежасљ), и то, како тумачи А. Собољевски (Собољевски 1911: 351), ради појашњења речи *китљ* која се јавља напоредо са њом, с обзиром на то да је словенској средини у време када је стварао Јован Егзарх та животиња била непозната. Према његовом мишљењу, које прихвата и Фасмер (II: 475, s. v. лежасљ), цел. им. *лежасљ* настала је калкирањем грч. именице κῆτος, која је народном етимологијом доспела у везу са глаголом κείμαι 'лежим' и његовим дериватима.

Широка употреба синонима сведочи о креативном трагању преводиоца за што јаснијим и природи саме животиње примеренијим називима, као и о не-постављању нормативних узуса унутар средњовековног термилошког система.

2.4. Описи постанка појединих животињских врста и начина њиховог функционисања у Петом слову *Шестоднева* вешто су искоришћени у сврху религиозног и моралног подучавања читалаца овога дела. Примера ради, алегорија о младим родама које се окупљају око свог родитеља како би га загрејале будући да се његово перје са старошћу проредило, послужила је као поука младима да брину и воде рачуна о старијим члановима своје породице:

а съста|рѣк' шинѣхъ се стрѣ|ковѣ оустроеннѣ и попеченнѣ · довлѣ|ло бн нашнѣдѣ дѣтѣ|дѣ аще бнше хотѣ|ан с|отрнѣтн · да бн|ше любнѣн б|ын от(ь)цю и м(а)т(е)рн [...]. стрѣ|ковѣ во перѣ|е съврѣ|гшюдоу от(ь)цю нхъ старостн|ю · окрочгъ нго ста|вше свондн крн|дѣ покрьѣ|ше грѣ|ють ꙗ · н ѡдѣ |клоу изобн|алъ прнносетъ (ШЈЕ 1263: 189а, 6–28).

Као у познатом алегоријском епу *Физиологу*, делови *Шестоднева* попут наведеног не представљају само суму средњовековних знања о природном свету већ су писани у духу једног од основних канона средњовековне византијске књижевности: „материјални свет постоји не ради себе сама већ да у својим сликама открива тајанствену суштину постојања. Физички космос је симбол духовног космоса, односи биолошког света садрже поуку о спиритуалним односима који леже у суштини бића” (Богдановић 1967: 70).

3. Поред егзегетског поетичког карактера *Шестоднева*, у овом делу огледана су и природно-научна промишљања античке односно византијске културе и цивилизације. Превод на словенски језик преславског књижевника Јована Егзарха, односно његови доцнији преписи, будући да садрже лексику претежно небогословске тематике, од изузетне су вредности за историјсколексиколошка проучавања словенских језика.

О лексичкој слојевитости овог споменика сведочи и тематски слој лексике који је био предмет овог рада. Лексика *Шестоднева* која припада појмовном пољу *назива животиња* одликује се: 1. различитим пореклом (упор. а) прасловенизми: нпр. бѣла, кољ, жеравь, ластовница, скворць...; б) прасловенски дијалектизми: нпр. клюсе, нетопырь, стрѣкъ...; в) прасловенске позајмљенце: нпр. вельбоудъ, осл...; г) грецизми: нпр. алквонь, галета, карнда, малахна...); 2. разноврсним начинима формирања (упор. а) словенски преводни еквиваленти, б) различити типови калкирања (нпр. многоножца : грч. πολυ-πόδης или водьннн коњ и рѣчьннн коњ : грч. ἵπλο-πότῆμος); 3. као и неким другим посебним номинационим поступцима (упор. нпр. метафоричне називе типа бѣлацьскъ владыка 'матица', супстантивирани партиципе типа отрнгаѣштнн, с|доу|тѣштнн...).

У раду разматрана грађа показала се значајном и за праћење формирања једног фрагмента српског зоолошког терминосистема, те и за поузданију стратификацију појединих грецизама у савременом српском језику с обзиром на различите периоде и путеве којима су они наступали.

Обимном и сложеном раду на праћењу путева формирања различитих лексичких регистара српског терминосистема овим прилогом покушали смо да дамо свој мали допринос.

ИЗВОРИ И РЕЧНИЦИ

Ајцетмилер (1958–1975): R. Aitzetmüller, *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*, Tome I–VII, Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.

Даничић (1863–1864): Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, I–III, у Биограду: у Државној штампарији.

Дворецки (1958): И. Х. Дворецкий, *Древнегреческо-русский словарь*, I–II, Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.

Калајдович 1824: К. Калайдович, *Иоаннь, ексархъ Болгарскій. Изслѣдованіе объясняющее исторію словенскаго языка и литературы IX и X столѣтій*, Москва: Въ Типографіи Семена Селивановскаго.

Лидел/Скот 1940: G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford.

Миклошић (1862–1865): Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum : emendatum auctum*, Vindobonae: G. Braumueller.

РСАНУ (1959–): *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–, Београд: САНУ.

СРЈ (1975–): *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, I–, Москва: РАН.

СС (1994): *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков* (ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова), Москва: Русский язык.

Срезњевски (1893): И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, Санкт-Петербург.

Фасмер² (1986–1987): М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, I–IV (Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева), Москва: Прогресс.

Фриск 1960: H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I–II, Heidelberg: Carl Winter.

ЧОИДР 1879: О. М. Бодянский, „Шестоднев, составленный Иоанном экзархом Болгарским. По хартейному списку Московской Синодальной библиотекой 1263 г., слово в слово и буква в букву” (с исправлениями и под ред., с предисловием А. Н. Попова), в: ЧОИДР (*Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей российских при Московскомъ Университетѣ*), Книга третья, Москва.

ШЈЕ 1263: *Шестоднев Јована Егзарха Бугарског у српском препису Теодора Спана из 1263. године*, Синодална библиотека Државног историјског музеја у Москви (Синодалное собрание Государственного исторического музея в Москве), рукопис бр. 345. <<https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177333?album=622494765&index=28>> Приступљено 10. 03. 2021.

ЭССЯ (1974–): *Этимологический словарь славянских языков*, I–. Москва: Наука.

*

SJS (1966–1997): *Slovník jazyka staroslavěnského*, I–IV, Praha: ČSAV.

ЛИТЕРАТУРА

Баранкова 1972: Г. С. Баранкова, „О «Шестодневе» Иоанна экзарха Болгарского”, *Русская речь*, 5, 130–143.

Баранкова 1973: Г. С. Баранкова, „К текстологическому и лингвистическому изучению «Шестоднева» Иоанна экзарха Болгарского”, в: *Восточнославянские языки: Источники для их изучения*, Москва, 172–215.

Баранкова 1974: Г. С. Баранкова, „К вопросу лингво-текстологического анализа списков «Шестоднева» Иоанна экзарха Болгарского, хранящихся в ГБЛ”, *Зап. Отд. рук. ГБЛ*, Вып. 35, Москва, 104–121.

Баранкова 1977: Г. С. Баранкова, „Древняя естественнонаучная лексика в «Шестодневе» Иоанна экзарха Болгарского”, *Русская речь*, 3, 122–126.

Баранкова 1978: Г. С. Баранкова, „Об астрономических и географических знаниях”, в: *Естественнонаучные представления Древней Руси*, Москва, 48–62.

Баранкова 1979а: Г. С. Баранкова, „Астрономическая и географическая терминология в «Шестодневе» Иоанна экзарха Болгарского”, в: *Памятники русского языка: Исследования и публикации*, Москва, 150–171.

Баранкова 1979б: Г. С. Баранкова, „Зодиак”, *Русская речь*, 6, 81–85.

Баранкова 1982а: Г. С. Баранкова, „О взаимоотношениях «Шестоднева» Иоанна экзарха Болгарского и «Толковой Палеи» (текстолого-лингвистический аспект)”, в: *История русского языка. Исследования и тексты*, Москва, 262–277.

Баранкова 1982б: Г. С. Баранкова, „Глоссирование как прием редактирования в списках поздней русской редакции «Шестоднева»”, в: *История русского языка. Памятники XI–XVIII вв.*, Москва, 30–56.

Баранкова 1982в: Г. С. Баранкова, „Лексикални особености в паментниците от Преславската книжовна школа: Изборник от 1073 г. и Шестоднев на Йоан Екзарх Български”, *Език и литература*, 37, № 1, 40–49.

Баранкова 1987: Г. С. Баранкова, „Ранняя русская редакция Шестоднева Иоанна экзарха Болгарского”, в: *Древнерусский язык в его отношении к старославянскому. Сб. ст.*, Москва, 77–91.

Баранкова 1997: Г. С. Баранкова, „Анатомические термины в русских списках переводных памятников”, в: *Источники по истории русского языка XI–XVII вв.*, Москва, 79–90.

Баранкова/Мильков 2001: Г. С. Баранкова, В. В. Мильков, *Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского (Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты, выпуск II)*, Санкт-Петербург: Алетейя.

Баранкова/Симонов 2000: Г. С. Баранкова, Р. А. Симонов, „Астрологија в древнерусских списках «Шестоднева» Иоанна экзарха Болгарского”, в: М. Н. Громов, В. В. Мильков (отв. ред.), *Философские и богословские идеи в памятниках древнерусской мысли*, серия Памятники религиозно-философской мысли Древней Руси (ред. М. Н. Громов (пред.) и др.), Москва: Наука, 83–107.

Белова 1993: О. В. Белова, „О чудесной птице алконост”, *Русская речь*, 1, 113–117.

Благова 1980: Э. Благова, „Лексика Супрасълской рукописи и лексика Иоанна Ексарха”, в: *Проучвания върху Супрасълския сборник : доклади и разисквания пред Първи международен симпозиум за Супрасълския сборник (28–30 септември 1977)* (отв. ред. Й. Заимов), София: БАН, 117–130.

Богдановић 1967: Д. Богдановић, *Предговор*, у: Х. Г. Бек, *Путеви византијске књижевности*, Београд: СКЗ.

Влајић-Поповић 2009: Ј. Влајић-Поповић, „Грецизми у српском језику : осврт на досадашња и поглед на будућа истраживања”, *Јужнословенски филолог*, књ. 65, Београд, 375–403.

Јовић 2006: Н. Јовић, „Називи животиња у Хиландарском медицинском кодексу”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIX/2, Нови Сад, 57–72.

Савић 2010: В. Савић, „Крушедолска Библија као извор старе лексике”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIII/1, Нови Сад, 93–121.

Собољевски 1911: А. Соболевский, „Мелочи”, *Русский филологический вестник*, Т. 66, № 3-4, 345–351.

Рачева 2012: М. Рачева, „Към праславянската диалектизация в етимологичното проучване на цветоозначавщите основи *las- и *last- (*lasъ(јъ) и lastъ(јъ); *lasa и *lasta; *lasica, *lasъka и *lastica, *lastъka; *lastavica/*lastovica, *lastovъka и др.)”, в: М. Furlan, А. Šivic-Dular (ured.), *Praslovanska dialektizacija v luči etimoloških raziskav. Ob stoti obletnici rojstva akademika Franceta Bezljaja (zbornik referatov z mednarodnega znanstvenega simpozija v Ljubljani, 16.–18. septembra 2010)*, Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 177–190.

Труфуновић 2009: Ђорђе Трифуновић, *Стара српска књижевност : основи* [треће, проширено издање], уредници: Томислав Јовановић и Ирена Шпадијер, Београд. Чигоја штампа.

Olga I. Bogunović

ABOUT THE ZOONYMS IN THE FIFTH BOOK OF THE *ŠESTODNEV*
OF JOHN THE EXARCH (ACCORDING TO THE SERBIAN MANUSCRIPT
FROM 1263)

Summary

This paper presents lexical-semantic classification of the animal names recorded in the Fifth book of the Serbian manuscript of the *Šestodnev* of John The Exarch from 1263. Special attention is given to their diverse origins, primarily the notable layer of Greek loanwords, as well as some other lexicological and literary historical features of this script. The conducted research also pointed out the importance of the *Šestodnev* as one of the sources through which it is possible to follow the paths of formation of the Serbian zoological terminology system.

Keywords: zoonyms, historical lexicology, the Serbian Redaction of the Church Slavonic, hexaameron, John the Exarch.